

## XVII. SZÁZADI LOGIKAI ÉS RETORIKAI IRODALMUNK KRITIKATÖRTÉNETI TANULSÁGAI

Ez a dolgozat néhány részeredményét foglalja össze egy több évre tervezett munkának, amelynek célja a magyar barokk kritikátörténetének a felvázolása. A közelebbiről vizsgált, 1630 és 1700 közötti időszakban a tudományos és kritikai gondolkodás, úgy tűnik, szorosan kapcsolódik az iskolai képzéshez. Közismert tényként kezeljük, hogy a korban az irodalomelméleti ismeretek az iskolákban elsajátított humaniorákra épülnek, de hogy a hazai könyvkiadás pontosan milyen – például – retorikatanítási igényeknek tett eleget, azt az ismert anyagok egészét figyelembe véve soha nem térképezték fel. Célszerűnek tartottam tehát a számításba vehető kritikátörténeti források módszeres feldolgozását az itthoni kiadású vagy más magyar vonatkozású tankönyvekkel, segédeszközökkel kezdeni. A vizsgálat első szakaszának eredményeiből a következőkben a legfontosabb részleteket adom közre.

Az 1600-as években egyre erősödtek azok a pedagógiai törekvések, amelyek az újabb természettudományos és filozófiai felfedezések, nézetek szellemében (Bacon, Locke, Descartes, Spinoza ...) az oktatás reformját próbálták megvalósítani. A középkori és humanista tradíciókat egyesítő iskolarendszer kritikájában leginkább annak *verbális* és *formális* mivoltát marasztalták el a reformpedagógia hívei (Comenius, Ratichius). Az újíító kísérletek ellenére azonban a barokk-korban alapvetően változatlan maradt a XVI. században újrarendszerezett képzési metódus, mind katolikus, mind protestáns vonalon. A természettudományos ismeretek alig jutottak szerephez a humaniorák mellett; az utóbbiakat a grammatika-logika-retorika hármassága határozta meg Európában a XVII. században, de még a következő század első felében is. A művészeti filozófiai elméleteként Baumgarten vezette be az esztétika fogalmát; Herder oktatási elképzeléseiben jelent meg az új nyelv- és irodalomfelfogás az iskolák számára.<sup>1</sup>

A XVII. századi elméleti gondolkodás legfőbb sajátosságait szempontunkból hasznosnak tűnik a logika és a retorika összefüggései alapján megfigyelni.

### Logika

#### I.

Azért érdemes a vizsgálódást a logikával kezdeni, mert a korban a diszciplinát mint *ars universalis* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudományosság egészét megszabta. Ennek megfelelően már a középfokú oktatásban kiemelt szerepe volt. A Sturm-féle hat osztályos iskolarendszerben, és ennek nálunk

<sup>1</sup> A XVII. századi logikára és retorikára vonatkozó legáltalánosabb ismertetés forrásai is a későbbiekben leggyakrabban idézendő munkák: RISSE, Wilhelm, *Die Logik der Neuzeit*. 1. 1500–1640, Stuttgart – Bad Canstatt, 1964; 2. 1640–1780, uo., 1970; BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik*, Tübingen, 1970; valamint KRISTELLER, Paul Oskar, *Studien zur Geschichte der Rhetorik...*, Göttingen, 1981.

is gyakran előforduló öt osztályos változatában a latin grammatikai és stiláris ismeretek megalapozása és megszilárdítása után a retorikával együtt a logika szolgált a középszintű nyelvi, retorikus képzés betetőzését. A *gymnasiumok*, *lyceumok* fölött álló *accademia*kon ugyancsak az egyik legfontosabb tantárgy.

A magyar kiadású logikai irodalomban megtalálhatók külföldi szerzők munkái, de érdekesebbek a hazai tanárok által szerkesztett tankönyvek. Ezek a segédeszközök (*compendium*, *synopsis*, *institutio*, *praecepta*, *breviarium*, *summulae*, *demonstratio*, *tirocinium* és hasonló címeken) az iskola és a szerző által elfogadott felfogás szerint a logika tudományának egészét kívánták összefoglalni, könnyen megtanulható formában. A vizsgált időszakban (1630–1700) az RMK, illetve az azt kiegészítő újabb könyvészeti kutatások alapján ebben a műfajban 9 külföldi szerző 10 művének 13 hazai kiadásáról van tudomásunk, illetve 11 magyarországi szerző 15 munkájának 20 megjelenéséről. (Függeléként csatolom a kiadásokat áttekintő táblázatot.) A logika egészét feldolgozó tankönyvek elérhető példányait a teljességre törekedve vettem figyelembe. Az egyes részletkérdéseket érintő munkáknál ez nem volt céloom.

Előrebocsátandó, hogy a sok latin nyelvű tankönyv nagyobb részének legfőbb kritikátörténeti jelentősége maga a megjelenés ténye. Tudnunk kell, kik azok a szerzők és milyen irányzatokat képviseltek, akik szükségesnek tartották magyar hallgatóik számára saját szerkesztésű könyvek itthoni kinyomtatását. Az igényes összefoglalók létrejötte és hazai kiadása akkor is fontos, ha a követett irányzat Európa-szerte használt tankönyveihez képest nem nyújtanak újdonságot. A feldolgozott anyag kisebb része tartalmaz olyasmit, amiből a kor hazai oktatási gyakorlatának sajátosságaira következtethetünk. Különösen becsesek a logikának a magyar szellemi életbe való integrálását célzó olyan kísérletek, amelyek a nemzeti nyelvet is figyelembe veszik. Némelyeknek a logikához kapcsolódó munkássága adatokkal szolgál a korabeli tudományos, kritikai tevékenységhez.

A hazai logikai irodalom értékeléséhez hasznos azoknak a külföldi irányzatoknak az ismerete, amelyek az egész Európában meghatározták nemcsak a logikának, hanem a többi kapcsolódó területnek az alakulását is. A külföldi iskolákat munkám részletesen kidolgozott változatában ismertetem; a jelen rövid összefoglalóban kénytelen vagyok ettől eltekinteni. A magyar logikai irodalomban kisebb vagy nagyobb mértékben megfigyelhető minden fontos irányzat hatása, hol szinte kortársi frissességgel, hol évszázados lemaradással. A figyelembe veendő vonulatokat dolgozatom terjedelmesebb változatában öt nagyobb csoportba soroltam.

1. A vizsgált időszakban folyamatosan érvényesül a katolikus skolasztika arisztotelizmusának a befolyása. Nálunk is nyoma van egy jellegzetesen humanista változatnak, de szélesebb körben hatottak a jezsuiták által elfogadott, a tanításhoz használt művek.

2. A protestáns skolasztikus arisztotelizmust Melanchthon teremtette meg. Melanchthonnak és hozzá szorosan ragaszkodó követőinek a tankönyveit még a XVII. század közepén is használták nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok is.

3. A XVII. század legnagyobb hatású logikai irányzata a ráimizmus. A magyar kritikátörténet szempontjából igen jelentős tények kapcsolódnak hazai recepciójához.

4. A vizsgált, 1630–1700 közötti időszak magyar logikai irodalmára leginkább a század első felében kialakuló, úgynevezett szinkretikus irányzatok hatottak. Szempontunkból a legfontosabbak a német, illetve a holland és az angol iskolák.

Különösen differenciálódott a logika német területen. A szakirodalom szerint a protestáns német logika leggazdagabb termése a XVII. század első felére tehető, amikor az 1500 körüli évekig egyeduralgó melanchthoniánus arisztotelizmus kiegészült a más forrásokat is felhasználó törekvésekkel. Az eredeti arisztotelészi tanok felfrissítésétől kezdve az olasz és spanyol skolasztika hatásán keresztül a ráamista befolyásig

sokféle ötvözet jött létre.<sup>2</sup>

A hazai logikai tankönyvek szerzői közül az észak-magyarországi evangélikusok főként Wittenberg egyetemét látogatták, de volt, aki Erfurtban is megfordult. Ugyancsak Wittenberg volt a fő célpontja az erdélyi lutheránusoknak is, akik gyaníthatóan a szászok közül kerültek ki, mint ahogy a felvidéki szerzők némelyikéről is sejthető, hogy német anyanyelvű volt.

A herborni–heidelbergi kör hatása Erdélyben érvényesült, elsősorban a Gyulafehérváron tanító németek jóvoltából.

Az angol–holland irányzatok a rámizmuson alapultak. A későbbi logika-szerzők közül a holland egyetemeken tanuló, de Angliába is átlátogató református magyar diákok Kelet-Magyarországról és Erdélyből érkeztek.

5. A karteziánizmus magyarországi elterjedése nem a logikában mutatkozik meg leginkább, de azért erre is akad példa. Descartes követőinek logikai rendszere a magyar szerzőkre a holland és német egyetemeken keresztül egyaránt hatott. Befolyása főleg Erdélyben és Debrecenben mutatható ki, különösen a század utolsó évtizedeiben.

Tekintettel a rendelkezésemre álló terjedelemre, ez alkalommal csak a szinkretikus irányzatok hatását mutató művek közül emelem ki a legfontosabbakat.

## II.

A vizsgált időszakban az első, rámista elemeket is tartalmazó hazai kiadású logikai tankönyv a Gyulafehérváron tanító Johannes Henricus Bisterfeld kompendiuma. Még 1569-ben János Zsigmond magát Ramust hívta Gyulafehérvára, de a mester nem fogadta el a meghívást. Nincs jele annak, hogy a külföldről hazaszállingózó diákok által közvetített, egyre szélesebb körben terjedő rámista eszmék az iskolai oktatásban a nyomtatott tankönyvek szintjén nyomot hagytak volna.

Alsted, Bisterfeld (1629) és Piscator (1630) Gyulafehérvára érkezésével kezdődött meg az iskola igazi fellendülése. A logikát Bisterfeld tanította. 1635-ben adta ki tankönyvét *Elementa logica*... címmel. Az első két rész – akárcsak Ramusnál – az *inventio* és a *dispositio* vázlata, a harmadik a logika eszköztárának az alkalmazásáról szól. A könyvecskét Gyulafehérváron még kétszer nyomtatták ki (1641, 1645) és egyszer Váradon is (1649).<sup>3</sup>

A munka igen szűkszavú, az előszóban a szerző utal is rá, hogy ez alkalommal egy megjelenésre váró kompendiumnak csak a magvát bocsátja közre. Az anyagot úgy rendezte el, hogy a könyvecske a nagy műnek mintegy vázlatát adja. A második kiadástól az amúgy is tömör összefoglalóhoz öt táblázat csatlakozik, amelyek valóban csak címszavakban rögzítik a legfontosabb fogalmakat. Bizonyára ezzel a megoldással kívánta elérni a szerző, amit a kiadás előszavában ír: úgy alakította az anyagot, hogy különböző szintű tanulmányokhoz lehessen használni (*tam ad Lyceum quam ad Academiam*).

Bisterfeld életrajzírója, Kvac sala János az *Elementában* jelzett teljes művet a szerző *Logicae libri tres*... című munkájával azonosítja, ami posztumusz gyűjteményes kiadásában jelent meg Hágában, 1661-ben.<sup>4</sup> Kvac sala arról is tud, hogy a Magyarországon használt *Elementát* Németalföldön is kiadták, Adrianus Heereboord három

<sup>2</sup> RISSE, 1. 106–107.

<sup>3</sup> RMK II. 499, 572, 657, 717.

<sup>4</sup> KVACSALA János, Bisterfeld János Henrik élete. Századok, 1891. 447–478; 544–577; 462. A gyűjteményes kiadás: Bisterfeldius Redivivus, seu operum Henrici BISTERFELDII posthumorum tomus I. et II. Kvac sala leírása szerint a gyűjteményben még 7 logikai tárgyú munka található. Vö. ONG, Walter Jackson, *Ramus and Talon Inventory*. Cambridge, Massachusetts, 1958. 274.

másik művével együtt. A kiadás körülményeinek pontosítását célzó vizsgálataim részletes ismertetésére most nincs lehetőség; a végeredmény az, hogy az *Elementa logicæ* Leidenben, 1657-ben adták ki, Heereboord előszavával (melynek kelte 1656). Itt olvasható az előszó szerzőjének véleménye, mely szerint Bisterfeld e műve igen közel áll Ramus logika-tanítási módszeréhez.<sup>5</sup>

Hogy maga Bisterfeld hogyan vélekedett – állítólag – saját logikai munkájáról, azt a Tolnai Dali János sárospataki fellépését követő eseményekből tudhatjuk meg.

Tolnai a heidelbergi–herborni óvatos szinkretikusoknál jóval radikálisabb angol és holland rámistáktól első kézből ismerkedhetett meg a külföldön már fénykorának vége felé járó, itthon azonban még forradalmian újnak számító tanokkal. Angliában is megfordult, Franekerben pedig 1632-ben személyesen hallgathatta Amesius, az angol puritanizmus Magyarországon legnagyobb hatást kifejtő képviselőjét.

Amesius (Ames) a szakirodalom megítélése szerint a szinkretikusok vagy semi-rámisták tipikus példája, aki a rámista logikát számos egyéb eszmével ötvözte.<sup>6</sup> Korabeli holland és magyar hívei azonban az *optimus Ramistæ* tisztelték benne, Ramus leghitelesebb interpretátorának tekintették.

Tolnai Dali János 1638-ban érkezett meg külföldi egyetemjárásáról. I. Rákóczi György őt bízta meg a sárospataki iskola vezetésével: 1639-től első rektor. Azonnal radikális reformok megvalósításához látott. Az 1646-os szatmárnémeti zsinat jegyzőkönyve szerint „Keckermann logikáját a haszontalan alosztályozások csupa zavarának, a hamis törvények halmazának, ugyanezért lelkiesmérete szerint nem taníthatónak nyilvánítja. A Ramusféle bölcsészetet tökéletesnek, a legkimerítőbbnek vallá s teljes erejéből védelmezé.”<sup>7</sup> Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Keckermann tankönyveit kitiltotta az iskolából, helyettük Ramus dialektikájából tanított.

A zempléni egyházmegye vezetése erőlyesen megintette Tolnait, de ő ennek ellenére sem volt hajlandó Keckermannnt visszavenni az iskolába. A vezetőség a fejedelemséghez fordult, aki viszont az erdélyi presbitérium véleményét kérte az ügyben. Geleji Katona István 1640. okt. 22-i, gyulafehérvári keltezésű hosszú levelében fejtette ki meggyőződését.<sup>8</sup>

Geleji Katona határozottan elítéli Tolnai Dali János lépését. Világosan meg is fogalmazza, hogy elsősorban nem a logika felfrissítése miatt aggódik: „... ha az logikának az skólákban való megváltoztatása succedálna neki, annál nagyobb bátorságot venne osztán az ekkleziában való újításra is, a mikor módja lenne benne.” A levélből lehet rá következtetni, hogy Tolnai Bisterfeld logika-tankönyvének a használatára is gondolt. Geleji szerint „Bisterfeldius uram szégyenli és neheztelli, hogy az ő kegyelme nevét forgatja benne, és azt mondja, hogy inkább akarná az ő logikáját megégetni, hogysem az miatt a Keckermannus logikája letétetnék, és ő kegyelme csak nem is olyan régen is publice az itt való deákoknak intimálta, hogy az ő kegyelme logikája nem opponáltatott a Keckermannus logikájának, hanem mint egy arra vezető átalút.”

<sup>5</sup> „... haec Elementa Logica Bisterfeldii... Rameae docendi logicam, rationis sunt viciniora.” A budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy kolligátum, amely tartalmazza a szóbanforgó kiadást (Fa 4043).

<sup>6</sup> RISSE, I. 530.

<sup>7</sup> Sárospataki Füzetek, 1865. 622. Több, Tolnai sárospataki munkásságához kapcsolódó dokumentumot kiadott MAKKAJ László (*T. D. J. harca a haladó magyar kultúráért*, ItK, 1953. 236–249.), köztük a zsinati jegyzőkönyvnek a logika reformját is érintő részletét, az eredeti latin nyelven.

<sup>8</sup> *Geleji István levele (Az alsó zempléni egyházmegye anyakönyvéből közli ERDELYI János)*. Sárospataki Füzetek, 1857. 177–180.

Az orthodox kálvinista püspököknek nyilván már Bisterfeld is túl modernnek tűnt, mert más érvet is talált tankönyvének sárospataki bevezetése ellen: „Az Bisterfeldius uram logikája, mivel rövid, oly subtilis és homályos, hogy nem az ifjúságnak elméjéhez való; ő kegyelme mindazon által az maga discipulusainak világosan explicálhatja, de más, ki ő kegyelmét nem hallgatta, alig értheti meg.” Legjobb tehát, ha marad Keckermann. Geleji szerint ezt így látja Medgyesi Pál is, „noha odaát lakott, de ebben Tolnai urammal nem egyez... hasonlóképpen Bisterfeldius és Piscator uram is.”

Rákóczi György megfogadta a tanácsot. Intézkedésére Keckermann tankönyvét visszavették az iskolába, Tolnai Dali Jánost pedig menesztették. 1649 után azonban Lórántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond támogatásával Tolnai hét évig ismét az iskola rektora volt. Ekkor javasolta, hogy hívják meg Comeniust Sárospatakra.

A magyarországi ráimizmus erősödésének következő, a könyvnyomtatás szintjén érzékelhető jele Bisterfeld *Elementa logicá*jának negyedik, váradi kiadása. A nyomtatványon a kiadó nincs feltüntetve, de mivel ugyanabban az évben Szenczi Kertész Ábrahám két másik gyulafehérvári tankönyvet is újranyomott, okkal feltételezhetjük az ő közreműködését. A címlap és a szöveg pontosan megegyezik az 1645-ös, harmadik gyulafehérvári edícióval, de az egészhez társul egy függelék *Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia et tribus superibus facultatibus* címmel. Ez a 22 lapos fejezet a gyulafehérvári kiadásokban nincs benne; gyanítható, hogy nem is Bisterfeldtől származik, hanem nála radikálisabb rámistáktól.

Az ismeretlen szerző – aki külföldi mintakép is lehet – világosan megfogalmazza, hogy mi a célja ennek a csatolt résznek. Eddig volt az a logika, amit meg lehet tanulni (*docens*), most jön az, amelyből kiderül, hogyan lehet hasznát venni (*utens*). Jóllehet Bisterfeld harmadik könyve is az alkalmazhatóságról szól (*de usu instrumentorum logicorum*), a függelék hozzátoldói ezt nem tartották elégségesnek. Ebben a részben a szerző a rámista utilitarizmus jegyében végigvizsgálja az összes tudományt abból a szempontból, hogy hogyan mutatkozik meg bennük a logikai elvek használhatósága. Egy-két példa a retorikával való összevetésből: a metonímia az *argumenta consentanea* alkalmazása, az ironia az *oppositum*ból következik, a metafora a *similiák* *comparatio*jához tartozik, a synekdoché a *totum* és a *pars* viszonyával azonos.

1653-ban magának Ramusnak a dialektikája hagyta el a váradi nyomdát, Amesius néhány munkájával együttl. A Ramus-szöveg a század végén és a következő század elején Debrecenben még háromszor megjelent.<sup>9</sup>

Az első kiadás körülményeiről semmi nem olvasható a kötetben, nem derül ki belőle, kinek a munkáját dicséri. A váradi iskola tanáraitra vonatkozó adatok alapján Herepei János szerint „valószínűnek tarthatjuk, hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adott ki Váradon 1653-ban... Ramus Péter 'Dialecticája'...”. Tarpai Szilágyi András társai alatt Szathmári Baka Péter és Enyedi Sámuel értendő.<sup>10</sup> A szakirodalom által feldolgozott adatokból nem hámozható ki, melyik professzor milyen tantárgyat tanított.

Egy magyar rámista, Tolnai F. István egy megjegyzése alapján viszont szűkíthetőnek tűnik a kör. Tolnai Franekerben, 1659-ben kiadott *Λυχνος λογικος* című munkájának előszavában megemlékezik itthoni tanáiról. Közöttük szerepel az a Tarpai András, aki Váradon elsőként nyitotta meg előtte a logikához vezető széles utat.<sup>11</sup>

<sup>9</sup> RMK II. 799. Szabó Károlynak a debreceni kiadásokra vonatkozó adatait TÓTH Béla (*Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és könyvtár, XII, Debrecen, 1979) az újabb nyomdátörténeti kutatások alapján a következőképpen korrigálja: RMK II. 2034 (1695); 1878 (1697); 2206 (1704).

<sup>10</sup> HEREPEI János, *Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez*, in: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp. – Szeged, 1966. 19–131; 83–99.

<sup>11</sup> RMK II. 2057. A dicsért tanárok között: „Andrea S. Tarpai... in Illustri Varadiensium Gymnasio... qui primus mihi amplam ad Logicam aperuit viam.”

Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy Ramus dialektikájának és Amesius logikai műveinek kiadásában meghatározó szerepe a váradi logikatanárnak, Szilágyi Tarpai Andrásnak lehetett.

A váradi–debreceni kiadáscsoportból nemcsak azért a váradi a legérdekesebb, mert az az első, hanem azért is, mert a dialektika mellett Amesius öt művét is tartalmazza (köztük két logikait), amelyek a debreceni kiadásokban már nincsenek benne.

A váradi–debreceni Ramus-textus a szövegtörténet legnagyobb mértékben egyszerűsített változatának a családját gyarapítja. A több lépésben módosuló dialektikának a későbbiekre nézve mérvadónak tekintett változata az 1572-es redakció. Ebben alakult ki a végleges felosztás: az 1569-es kiadás második könyvének első fejezete két részre válik. Így az első könyv 33 fejezetét a második könyv 20 fejezete követi. A korábbiakhoz képest azonban ez a változat rövidített, terjedelme mintegy 15 000 szóra csökkent.

Ezt a formát később iskolai használatra tovább tömörítették (Speyer, 1595). Ez a deriváció, a *manualis forma*, vagy – az angol nyelvű szakirodalom szerint – *vest-pocket schoolboy edition* különböző helyeken igen sokszor megjelent.<sup>12</sup> Az 1595-ös speyeri kiadás egy példányát őrzik az Országos Széchényi Könyvtárban. Az összehasonlításból kitűnik, hogy a magyarországi Ramus-szövegek szóról szóra megegyeznek a „mellényzsebbe való” könyvecskével. Az előszó is ugyanaz, amit egyébként Ramus eredetileg az 1659-es változathoz írt.<sup>13</sup>

A váradi kiadás Amesius-corpusa öt darabot tartalmaz. Szempontunkból kevésbé érdekes a két utolsó, egy-egy teológiai disputáció a metafizika és az etika ellen. A nyitó darab, a *Technometria* a tudományok rendszerét adja; a különböző diszciplínák egymáshoz való kapcsolódásáról, ezek természetéről és hasznáról szól. A *Demonstratio logicae verae* a ramusi dialektika Amesius-féle átirata, Apáczai forrása; a *Theses logicae* 363 pontja Martonfalvi fő támasza.

Pontos bibliográfiái leírás áll rendelkezésünkre egy olyan kiadványról, amely együttesen tartalmazza a fenti öt munkát, azzal a különbséggel, hogy a *Technometria* két változatban szerepel benne. A gyűjtemény *Philosophemata* cím alatt jelent meg Cambridge-ben, 1646-ban.<sup>14</sup> Ugyanezzel a címmel kiadtak már korábban egy Amesius-gyűjteményt, Leidenben, 1643-ban. A *Theses logicae* első megjelenése Howell szerint az 1646-os posztumusz kiadás; ha ez így van, a leideni kötet nem lehetett a váradi forrása. Számon tartanak még egy amszterdami *Philosophematát* 1651-ből. A két holland gyűjtemény tartalmát a bibliográfia nem árulja el,<sup>15</sup> viszont az amszterdaminak egy mikrofilm-másolata megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Tartalma pontosan megegyezik a cambridge-iével, ahogyan erre az utóbbi részletes bibliográfiai leírásából következtetni lehet.

A magyar kiadó szándékaira nézve tanulságos adalékkal szolgálnak a mintának tekinthető és az itthoni változatok közötti különbségek. Mindkét számításba vehető külföldi kiadványban a *Technometria* áll a kötet élén. Az angol és a holland kiadásban ezt a teológiai értekezések követik, majd a logikai művek zárják a kötetet. A váradi edícióban a *Technometria* után a logikák jönnek, utoljára maradnak a teológiai művek. A kiadó bizonyára fontosabbnak találta a logikai munkákat – hiszen éppen Ramus dialektikájához csatolta őket.

Még érdekesebb megfigyelni, hogy a külföldi kötetek két *Technometria*-változata közül a magyar kiadó melyiket választotta. A mintául szolgáló edíciónak már a címlapja

<sup>12</sup> ONG, 180–183; 232.

<sup>13</sup> ONG, 190.

<sup>14</sup> HOWELL, Wilbur Samuel, *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700*. Princeton, New Jersey, 1965. 210–211. Vö. ONG, 267.

<sup>15</sup> ONG, 267, 269.

is elárulja, hogy a *Technometria duplici methodo* kerül előadásra. Az első változat ki-jelentő mondatok sorozata, 169 pontra tagolva. A második, mint azt a cím is jelzi, kérdésekre és feleletekre van bontva, hogy könnyebben meg lehessen tanulni.<sup>16</sup> A vá-radi kiadásban *Technometria* cím alatt az utóbbi változat olvasható, nyilván azért, mert a kiadó iskolai használatra szánta művét, és a két variáns közül ezt tartotta tanulásra alkalmasabbnak.

A váradi kiadás második részét, az Amesius-corpust az Akadémiai Könyvtárban is őrzik egy példányban.<sup>17</sup> Nem haszontalan ezt sem kézbe venni: az utolsó lap kéz-iratos bejegyzése bizonyítja, hogy Amesius logikáját még a XVIII. század közepén is használták. *Inservit usui Samuelis Komáromi, 1742* – adja tudtul a kézírás. Érdekes vé-letlen, hogy éppen ebben az évben vezették be Debrecenben Breitinger és Freyer wolffi szellemű tankönyveit – így a fenti idézet jelképesen akár a magyarországi ráinizmus utolsó dokumentumának is tekinthető.

Visszatérve a XVII. század közepéhez: 1659-ben hagyta el a sárospataki nyom-dát Buzinkai Mihály tankönyve, az *Institutionum dialecticarum libri duo*..., ami ter-mészetesen Ramus dialektikájának két könyvén alapul.<sup>18</sup> Az ajánlásban a szerző a tudományok hasznának fejtegetése során összekapcsolja a tudatlanságot és az ország romlását. Nem csoda – írja –, hogy rossz a helyzet, ha olyan vezetőink vannak, akik a grammatikával befejezték tanulmányaikat. Az általános megfogalmazásból nem derül ki, kikre kellene gondolnunk.

A mű közel félezer oldalon magyarázza Ramus logikáját, igen alapos munka. Gyak-ran kiderül, hogy Buzinkai gondosan válogatott a forrásokból, és saját meggyőződését követve szerkesztette egybe az anyagot. A szillogizmusok tárgyalásánál például hivat-kozik arra, milyen felosztást alkalmaztak Ramus és tanítványai, és leírja, hogy mi az, amit ő helyesebbnek tart.<sup>19</sup>

A tankönyv középiskolai használatra éppen részletessége miatt nem volt alkalmas. Megjelenése után két évvel Buzinkai kiadta rövidített változatát *Compendii logici libri duo*... címmel. Úgy tűnik, ez a legtöbb kiadást megért magyar szerkesztésű logikai tankönyv, hat különböző megjelenéséről van tudomásunk.<sup>20</sup>

A *Compendium* első kiadásának előszavában a szerző megírja, hogy gyakorlati okok késztették a tömörítésre. A tanulónak sem idejük, sem emlékezetük nem teszi lehető-vé, hogy korábbi roppant művét sajátítsák el. A könyv egyébként mintegy harmadás-ra, 472-ről 163 lapra csökkent. A további kiadások élén az 1668-as ajánlás áll. Ebből kitűnik, hogy a szerző sürgető kérésnek tett eleget az ismételt edícióval: kollégái nem szüntek meg biztatni, hogy újra bocsássa ki tankönyvét. Még ha kissé közhelyszerű is ez az érv, figyelemreméltó, hogy az indoklásban az szerepel: az újabb kiadásra a magyar iskolák hasznára van szükség (*in emolumentum Scholarum Hungaricarum*).

Hangsúlyoznunk kell annak jelentőségét, hogy logikáját Buzinkai két változatban

<sup>16</sup> *Guilielmi AMESII... Philosophemata*..., Amszterdam, 1651. A *Technometria* második változa-tának pontos címe: „Alia Technometriae delineatio per quaestiones et responsiones ad faciliorem captum instituta ac proposita secunda”.

<sup>17</sup> A fél könyv egy kolligátum második része, Martonfalvi György *Examen logicum*ához van hozzákötve.

<sup>18</sup> *RMK* II. 938.

<sup>19</sup> „Hanc Syllogismi distributionem, Ramus et ejus Alumni soli Syllogismo simplici tribuunt: rectius tamen Syllogismo perfecto assignatur...” 421.

<sup>20</sup> *RMK* II. 974. Feltételeznünk kell egy 1666-os megjelenést is, mivel az 1668-as kiadás előszavá-ban a szerző arról ír, hogy az utolsó megjelenés óta eltelt két évben valamennyi példány elfogyott. *RMK* II. 1156 (Sárospatak, 1668); 1292a (Kassa, 1672), vö. *Adalékok a Régi Magyar Könyvtár II. kötetéhez. Dr. DÉZSI Lajostól*, Magyar Könyvszemle, 1906. 131–153; 147; *RMK* II. 1833 (Lőcse, 1696); 2113 (uo., 1702).

is megírta. Ugyanannak a rendszernek az igényesebb, terjedelmesebb, akár főiskolai, egyetemi tanulmányokhoz is használható változata – valamint az egyszerűbb, középis-kolai tankönyvnek szánt sűrítmény: olyan gyakorlat, ami a legjobb külföldi szerzőknél figyelhető meg. Nem véletlen, hogy az említett logikairók közül leginkább a német Bisterfeld ismerhette ezt az eljárást. Gyulafehérvári tanítványainak rövid kompendiumot állított össze, de elkészítette a részletezőbb változatot is, ami halála után külföldön jelent meg. Jellemző példáit láthatjuk majd e kettősségnek a retorikák tárgyalásánál: a legnépszerűbb külföldi kézikönyvek szerzői – Vossius, Dietericus – ugyancsak két változatban dolgozták ki műveiket.

Buzinkai „nagy dialektikáját” itthon, egyetem nem lévén, nem volt hol használni, nyilván ezért nem is adták ki egynél többször. Akik pedig külföldön jártak főiskolára, egyetemre, tanulhattak az ott bevett tankönyvekből, így Buzinkai tekintélyes művének végül is nem volt közönsége – mindazonáltal a szerzőnek igen nagy érdeme, hogy alkalmasnak tartotta magát egy magas szintű kézikönyv megszerkesztésére, és azt európai színvonalon el is készítette.

Logikai irodalmunkban nemcsak a rámizmus hazai recepciója, hanem a magyar kritikátörténet szempontjából is a legjelentősebb a debreceni Martonfalvi Tóth György munkássága. Hollandiai és angliai tanulmányok után, Franekerben szerzett teológiai doktorátussal érkezett haza, és 1659 őszétől a váradi kollégiumban tanított. A város török kézre jutása (1660. aug. 27.) után az iskolával együtt Debrecenbe költözött. Értékes művekben gazdag debreceni tanársága jó két évtizedet tesz ki.

Martonfalvi első logikai munkája, a *Petri Rami dialecticae libri duo...* először Ut-rechtben jelent meg, a szerző ottani tartózkodása idején, 1658-ban; majd 1664-ben Debrecenben.<sup>21</sup>

Az 1650-es évek hollandiai magyar diákjai által az egyik leggyakrabban hivatkozot tekintély a már említett Adrianus Heereboord. A szerzőt a logikátörténet nem tartja eredeti gondolkodónak. Fő művét úgy jellemzik, mint mestere, Burgerdiscius nyomán készült igénytelen kompendiumot. A rámista és karteziánus tanok egyesítése, a *cartesiramismus* jellegzetes képviselőjeként említik.<sup>22</sup>

A szóbanforgó Martonfalvi-műhöz Heereboord írt előszót, amelyben rámizmusáért dicséri tanítványát. Itt írja le azt a kitétel, amit Tolnai F. István majd negyedszázad múltán is idéz: soha nem lehet nagygyá, aki számára nem Ramus a nagyság mintaképe.<sup>23</sup>

Martonfalvi 700 lapnál hosszabban magyarázza végig Ramus dialektikáját. Függelékét is csatol hozzá, *Usus logicae Rameae* címmel, amelyben a logikai tételek gyakorlati alkalmazását szemlélteti példákkal. Feltűnő, hogy a máshol Martonfalvi által is nagy tisztelettel említett bázeli rámistának, Amandus Polanusnak van egy olyan logikai műve, amelyhez hasonló című függelék csatlakozik; de Heereboord logikáját is a disziplina hasznát taglaló függelék zárja.<sup>24</sup> Ha hozzá lehetne jutni az eredeti szövegekhez, bizonyára újabb adatokat lehetne találni a magyar rámizmus forrásaihoz.

Túl azon, hogy a vaskos kötet a század legalaposabb, nyomtatásban megjelent magyar logikai műve, azért is különös figyelmet érdemel, mert Maronfalvi a latin szöveggel párhuzamosan kísérletet tesz a magyar logikai műnyelv következetes alkalmazására. Ennek jelentőségével maga is tisztában lehetett, mert már a címben is előrebocsátotta, hogy a két könyv *Ungarico idiomate... resoluti et illustrati*. A bevezetőben említi az *Ungarica juventust*, melynek hasznára kíván válni munkájával. Martonfalvi kifejti,

<sup>21</sup> RMK III. 2021; RMK II. 1031.

<sup>22</sup> RISSE, 1. 520, 531; 2. 47.

<sup>23</sup> „Nunquam fore magnum, cui Ramus non est Magnus.”

<sup>24</sup> POLANUS: *Logica... accessit brevis admonitio de usu logicae...*; HEEREBOORD: *Εμπνευσις logica... accedit... Praxis Logicae...* vö. ONG, 227.

hogy miért tartja elgondolását hasznosnak: az anyanyelvű kifejezések hozzá fognak járulni, hogy a tanulók a latin dialektikát jobban megértsék. A szerző azt is ígéri – feltehetően saját tapasztalatai alapján –, hogy a módszer helyességéről a gyakorlat fogja meggyőzni azt, aki kipróbálja.<sup>25</sup>

Könyvében Martonfalvi a folyamatos latin szövegben a latin terminusok után adja meg a magyar kifejezéseket. Ugyanezt az eljárást követi más latin műveiben az *ars concionandi* terminológiájánál is. A magyar logikai műszavak legnagyobbbrészt megegyeznek Apáczai megoldásaival, amelyeket a *Magyar Logikácskában* és a *Magyar Enciklopédiában* alkalmazott. Bizonyos, hogy ha a módszer folyamatossága meg nem szakad, ez lehetett volna a járható út az *Ungarica Dialectica* és a magyar tudományos műnyelv fokozatos megerősödéséhez, majd önállósodásához – sokkal inkább, mint Apáczai erőszakolt purizmusa.

A Ramus-kommentárral együtt jelent meg Debrecenben, 1664-ben Martonfalvi másik logikai műve, az *Examen logicum*...<sup>26</sup> A munka Keckermann, Wendelinus, Bisterfeld és „néhány mások” tanításait vizsgálja. Célja – amint azt a szerző a bevezetőben előadja –, hogy a felsorolt logikusok tanainak helytelenségét megmutassa, és meggyőzze az olvasót a rámisták igazságáról. Martonfalvi előrebocsátja, hogy okfejtéseiben Amesius 363 logikai tézisére fog támaszkodni. (Csak az eddig említett szerzők nyomán is kitűnik a XVII. századi logikai elméletek bonyolultsága; emlékezhetünk, hogy Bisterfeldet Heereboord ráizmusaért dicsérte, Martonfalvi az attól való eltérései miatt kárhoztatja, Amesius nyomán – ráadásul Heereboord is, Amesius is eltávolodott az „orthodox” ráizmustól...)

Martonfalvi könyve 11 decasból áll, mindegyikben 10 kérdés szerepel. A kérdés általában az, hogy vajon helyes-e Keckermann (Wendelinus, Bisterfeld) valamely idézett állítása. Rögtön kiderül, hogy nem – és következnek az ellenvetések, illetve az ezekkel szemben támasztható ellenérvek cáfolatai.

Hogy Maronfalvi ismerte-e Bisterfeld teljes logikáját, a *Logicae libri tres*...-t, nem tudni; az azonban tény, hogy az idézett Bisterfeld-állítások általában szó szerint megálthatók a vázlatos forma, az *Elementa logica* itthoni kiadásaiban is.

### III.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyarországi logikai tankönyvekre első sorban a célszerűség jellemző. Olyan műveket nyomott a hazai sajtó, amelyek összeállításánál hangsúlyozott szempont a könnyű tanulhatóság volt. Ez valamennyi külföldi mű ismert magyar edíciójáról elmondható. Az 1653-as váradi Ramus–Amesius-kiadásnál még a szerkesztő érdeme is lehet méltatni. Nem egy az egyben másolt le egy idegen tankönyvet, hanem válogatott: a legegyszerűbb Ramus-szöveghez csatolt egy olyan Amesius-gyűjteményt, amelyben a minta két lehetősége közül a praktikusabbat illesztette saját szerkesztményébe.

Ugyanakkor – az említettek közül – Buzinkai és Martonfalvi terjedelmes összefoglalói a legigényesebb tankönyvek szintjén, tudományos alapossággal tárgyalják a logikát. Martonfalvi *Examenében* a kimerítő elemzés polemikus formában jelenik meg.

A logikai tankönyvirodalomban különösen fontosak azok a megnyilvánulások, amelyek szerint a szerzőt Magyarország kulturális felemelkedése foglalkoztatja. A tankönyvek nagyobb részében arról az iskoláról, városról esik szó, amelynek számára a

<sup>25</sup> „Terminos totius Artis in usum Ungaricae juventutis Ungarico idiomate donavimus, quos si colligeris, atque colligaveris, Ungaricam quoque Dialecticam nancisceris, quae quantam intelligentiae lucem Dialecticae latinae allatura et praebitura sit, experientia te docebit.”

<sup>26</sup> RMK II. 1032.

mű készült. Némelyek azonban azzal is tisztában vannak, hogy munkájukkal szűkebb környezetük hasznán túlmenően hozzájárulhatnak az egész nemzet megjobbításához. A jelen rövid összefoglalóban nem szoltam részletesebben Apáczai munkásságáról; *Logikácskájának* ajánlásában háromszor fordul elő a *magyar nemzet* szókapcsolat, az *Enciklopédia* latin előszavában pedig a *Patria* és a *Juventus Hungarica* kerül említésre. Buzinkai az *Institutio* bevezetőjében a korabeli magyar állapotokra vonatkoztatja a kulturális elmaradottság és a nemzet hátrányos helyzetének összefüggéseit; a *Compendium* ajánlásában a *Scholae Hungaricae* hasznát tartja szem előtt. Martonfalvi György ugyancsak az *Ungarica Juventusnak* akar szolgálni. Ezek a megjegyzések világosan mutatják a nemzettudat határozott jelenlétét.

## Retorika

### I.

XVII. századi retorikai irodalmunkból először a tudományág egészét összefoglaló művekkel kell foglalkoznunk. Retorika kevesebb jelent meg, mint logika, hazai szerkesztésű mindössze négy. 6 külföldi szerző 10 művének 20 kiadásáról, 3 magyar szerző 4 munkájának 7 megjelenéséről tudunk. (Áttekintő táblázat a függelékben.)

Az RMK-anyagban akadnak egyes részterületeket tárgyaló írások, valamint az oktatás szolgálatában álló egyéb segédesszközök, elsősorban az imitációhoz mintát adó szöveggyűjtemények. Az ismertetésnél teljességre csak az összefoglaló, teljes körű retorikáknál törekszem.

A XVII. században Európa-szerte egységes a retorikai köznyelv, katolikus és protestáns elmélet között alig van különbség. Az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus „szentháromságon” alapuló, klasszicizáló humanista szónoklattan szinte egyeduralkodó. A képzés célja Sturm sokszor idézett megfogalmazásában a *sapiens atque eloquens pietas*.<sup>27</sup> A jezsuita „ratiókból” ugyancsak a *sapientia*, az *eloquentia* és a *pietas* fogalma hámozható ki, ha más szavakkal is fejezték ki őket. A protestánsok és a katolikus oktatás monopóliumával rendelkező jezsuiták felfogása közötti egyetlen lényeges különbség a szabályokat közvetlenül nem érinti.

A protestáns humanizmus legfőbb célja az ember, mint *animal loquens* azon tulajdonságainak a kifejlesztése, amelyek az összes többi élőlény fölé emelik. A jezsuiták számára a retorika is az ellenreformáció szolgálatában áll: az *ecclesia militans* fegyvere, védelmezi az igaz hitet és megtéríti az eretnekeket.<sup>28</sup>

Ahogy a XVI. századi logikában a legradikálisabbnak Ramus logikája tűnik, úgy a ráamista retorika tér el jelentősebben az antik kánonoktól. A retorikának az *elocutiora* és az *actiora* való korlátozása erőteljesen szűkítette volna a diszciplína területét – de a XVII. században ennek már nincs hatása. Mint látni fogjuk, még Ramus leghűsebb követői is kénytelenek voltak belátni, hogy a két részes retorika használhatatlan, ezért olyan áthidaló megoldást találtak, ami végül is visszavezetett a hagyományos, öt részes felosztáshoz.

A magyarországi retorikai irodalmat meghatározó XVI–XVII. századi külföldi irányzatokat és azok hazai jelentkezését a következő sorrendben tekintem át:

1. katolikusok
2. evangélikusok
3. a református „orthodoxia” képviselői

<sup>27</sup> „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem, finem esse studiorum.” Sturm 1528-as programjából idézi BARNER, 259.

<sup>28</sup> BARNER, 330–332.

4. a rámista „zsákutca”

5. a rámista indíttatású szinkretizmus evangélikus és református képviselői.

## II.

1. A katolikus retorikaoktatás csaknem kizárólagos tankönyve a Portugáliában működő spanyol jezsuita, Cyprianus Soarius (Soarez) kompendiuma, a *De arte rhetorica libri tres*. Első kiadása 1562-ből ismert, és a XIX. század közepéig kétszáznál többször nyomták újra, nálunk is jónéhányszor, különösen az 1700-as években. A XVII. században Ludovicus Carbo elkészítette a szabályok táblázatos összefoglalását *Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii* címmel.<sup>29</sup>

A magyarországi jezsuita iskolákban a tanárok bizonyára sokáig külföldről behozott könyvekből tanítottak. Először 1670-ből van rá adatunk, hogy „a Soariust” itthon is kiadták, Nagyszombatban, de ebből az edícióból példányt nem találtam.<sup>30</sup> Megvan viszont az 1675-ös lőcsei kiadás, amely Carbo táblázataival egyidőben jelent meg.<sup>31</sup> A cím ugyan egyszerűen csak *Praecepta rhetorices pro Gymnasio RR. PP. Societatis Jesu Regni Hungariae*, de a szöveg csaknem betű szerint megegyezik a *De arte rhetorica* XVI. századi kiadásaival.<sup>32</sup> Soariusnak a keresztény olvasóhoz intézett előszava változatlan.

A protestáns retorikák számbavételénél szövegek majd részletesebben egy 1656-os váradai tankönyvről, amelyről Tarnai Andor kutatásai bizonyították be, hogy Soariusra vezethető vissza.<sup>33</sup>

2. A protestánsok számára mértékadónak tekintett retorika megalkotása, akárcsak a logikáé, Melanchthon nevéhez fűződik. Az antikizáló humanista hagyományokra épülő rendszert a „praeceptor” három változatban dolgozta ki (1519, 1521, 1531). Az alap a hagyományos ötös felosztás. Melanchthon tankönyveit eredeti formájukban sokáig használták Magyarországon, de széles körben elterjedtek Sturm átdolgozásai is. Az *artes dicendi* melanchthoni elvei nyomán Sturm munkálta ki azt az iskolarendszert, amely a protestáns oktatást a XVII. század során végig meghatározta.<sup>34</sup>

3. A reformátusok is használták még az 1600-as években is a Melanchthon–Sturm-féle tankönyveket, de ezeket Európa-szerte fokozatosan kiszorították az újabb munkák. A század legelterjedtebb retorikája protestáns körökben Vossius (Voss) munkája volt. Olyannyira soha nem vált egyeduralkodóvá, ahogy Soarius a katolikusoknál, de a kiadások száma alapján igen népszerűnek tűnik. Érdemes röviden szólni róla, mert Magyarországon két olyan retorika is megjelent, amelyek a címlap állítása szerint Vossiusra mennek vissza.

Vossius rendszere, akárcsak Soariusé vagy Melanchthoné, a klasszikus ötös felosztást követi. A mestere két változatban fogalmazta meg retorikáját.

Először az úgynevezett „nagy Vossius” jelent meg *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex* (Leiden, 1606) címen. A könyv negyedrért formá-

<sup>29</sup> A magyar szakirodalomban Soarius retorikáját ismerteti BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979. 37–41. A XVIII. századi magyar kiadásokról ír BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 51–60. Egy átdolgozást (Nagyszombat, 1709, RMK II. 2377) részletesebben bemutat.

<sup>30</sup> RMK II. 1245.

<sup>31</sup> RMK II. 1362, 1363.

<sup>32</sup> Az OSZK-ban őrzött három kölni edícióval – 1574, 1586, 1591 – összehasonlítva az eltérések részben az írásmód különbségéből adódnak, mint pl. *author-auctor*; másrészt a margóra nyomtatott megjegyzések a lőcsei változatban szűkszavúbbak.

<sup>33</sup> *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek*. Irta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981. 142.

<sup>34</sup> BARNER, 258–265.

ban közel ezer lapos, a részletes magyarázatokat bőséges szöveggyűjtemény illusztrálja Arisztoteléstől a XVII. századi szerzőkig. A roppant terjedelem ellenére bizonyára sokan forgatták szívesen, mert a század folyamán kilenc kiadást ért meg.<sup>35</sup>

Középiskolai használatra Vossius elkészítette művének egy rövidített változatát: *Rhetorices contractae, sive partitionum oratoriarum libri quinque* (Leiden, 1621). Ez a „kis Vossius” vált igazán népszerűvé. Sikerét világos felépítése, áttekinthetősége mellett a szerencsés előadásmóddal magyarázzák: a szerző élvezetesen tudta ismertetni a klasszikus retorika rendszerét, anélkül, hogy unalmas, rigorózus fejtegetésekbe bonyolódott volna.

Az eredeti megfogalmazásnak csak a XVII. században 28 kiadását tartják számon, de még a következő században is meg-megjelent. Többször kiadták Mitternacht átdolgozásában is. Ezt a változatot tovább alakította Koeber, és nem is sikertelenül: *Vossio-Mitternachtiana* retorikájának az első kolozsvári Vossius megjelenésének évében (1696) Lipcsében éppen a kilencedik redakciója látott napvilágot. Akárcsak „a Soariusnak”, „a Vossiusnak” is elkészült a táblázatokba tömörített összefoglalása Jacob Thomasiusnak, a lipcsei egyetem retorikaprofesszorának a jóvoltából.<sup>36</sup>

A Vossiusra hivatkozó magyar kiadású retorikák, úgy tűnik, igen nagy mértékben egyszerűsített változatok. A „kis Vossius” terjedelmének mintegy harmadát teszik ki, és éppen azok a vonások hiányoznak belőlük, amelyekben a kutatás az eredeti *Rhetorices contractae* legfőbb értékeit látja.<sup>37</sup>

Barner szerint Vossius retorikájának van egy pontja, ahol érintkezik kora modern irodalmi törekvéseivel. A barokk retorikák stíluseszménye, akárcsak a humanistáké, az *aurea latinitas*. Az *imitatio* elsődleges példaképe Cicero kell, hogy legyen. Bizonyos műfajban esetleg megengedhető olyan auktorok utánzása, akiknek stílusa nem esik túlságosan messze Ciceroétól, például Caesar, Livius, Curtius Rufus.

Ettől eltér Vossius, amikor azt mondja, hogy ha valaki már kellőképpen elsajátította a klasszikus stílust, mindenféle szerzőket követhet, akár olyanokat is, mint Apuleius, Sallustius vagy Seneca. Az általános felfogásnak ellentmondó engedékenység Barner számára azt bizonyítja, hogy Vossius műve szorosan összefügg az irodalmi ízlés változásával.

A Magyarországon kiadott változatokban stíluseszményről szó sincs, látnivalóan a klasszikus retorikai alapismeretek elsajátítását tűzték kizárólagos célként a tanulók elé.

Az első ismert nyomtatvány, amely Vossiusra hivatkozik, evangélikus szerző műve. A német Johannes Schwarz bártfai rektorsága idején adta ki *Rudimenta rhetoricae* címmel tankönyvét, 1669-ben. A címlapon is feltűnteti, hogy a tanulóíjúság használatára a Mitternacht-féle Vossius-átdolgozást veszi alapul kompendiumához.<sup>38</sup>

Az erdélyi iskolák használatára Kolozsváron jelent meg 1696-ban, Tótfalusi Kis Miklósnál egy tankönyv, ami a címe szerint *Gerardi Joannis Vossii Rhetorices contracta* volna.<sup>39</sup> Valójában körülbelül annyi köze lehet Vossiushoz, mint az említett Schwarz-féle kiadványnak: terjedelme és felépítése igen hasonló hozzá, száraz, tömör összefoglaló. Igen nehezen áttekinthető, mert nem oszlik nagyobb egységekre: a fejezetek

<sup>35</sup> BARNER, 267–269. Egy kiadása (Leiden, 1670) megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

<sup>36</sup> BARNER, 266, 269–274.

<sup>37</sup> A budapesti nagykönyvtárakban a „kis Vossiushoz” nem tudtam hozzájutni, így erényeinek méltatásánál BARNER fentebb hivatkozott helyeire vagyok kénytelen támaszkodni.

<sup>38</sup> *Rudimenta Rhetoricae ex Partitionibus et Institutionibus Gerardi Johannis Vossii... studio et operis M. Sebastiani Mitternacht... extracta: nunc vero... a Johanne Schwarzio... excusa.* A kiadvány a számontartott RMK-anyagban nem szerepel. Tarnai Andor szívésségéből jutottam egy xerox-másolathoz, ami a hallei Egyetemi Könyvtár példányáról készült.

<sup>39</sup> RMK II. 1832. Részletesen ismerteti BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 47–50.

sorszámozása folyamatosan követi egymást, semmi egyéb tagolás nincs. Ugyanez a kiadvány 1729-ben is megjelent Kolozsváron.

Ebben a dolgozatban nem szándékozom elmerülni a kéziratos iskolai jegyzetek problémáiban, egyet most Vossiushoz kapcsolódóan mégis megemlítek. A kézirat címe szerint ugyancsak a *Rhetorices contractae* kellene legyen.<sup>40</sup> Megerősíti, hogy a református eredetű mű változatait több protestáns felekezetben használták: ez a keltezés szerint készült *Claudiopoli, in Collegio Unitariorum, 1698*.

Az eddigiek is szemléletesen példázzák a retorika interkonfesszionalizmusát, az európai retorikai köznyelv egységességét, amit a bevezetőben említettem. Láthattuk, hogy alapvető különbség nincs a jezsuita Soarius műve és a protestáns kézikönyvek között. Melancthon pedig a reformátusok is tanulták, és a kálvinista Vossius – hogy csak a hazai példáknál maradjunk – a bártfai evangélikus és a kolozsvári unitárius iskolákban is hasznosították. Az említett szerzők, irányzatok megegyeznek abban, hogy a szónoklattant valamennyien a klasszikus öt részes felosztás alapján tárgyalják. Ehhez képest jelent némi eltérést a rámista retorika, bár eredeti formájában nem sokáig éreztetten hatását.

4. Ramus nézetei a dialektika primátusának hirdetésével a humán tudományok klasszikus-humanista rendszerét némiképp módosították. Az *inventio* és a *dispositio* a logika két fő részévé vált, az utóbbi a *memoria* külön részként való kezelését is feleslegessé tette. A ramusi retorika *elocutiora* és *pronunciatoriora* való felosztása először 1548-ban látott napvilágot.

5. A XVII. században Magyarországon a rámista dialektika jelentős hatásával összhangban a legtöbb kiadott retorika is a rámizmussal van kapcsolatban. Míg azonban a szinkretikus logikák Ramus dialektikájából sok mindent megőriztek, a retorikák nem az alapkoncepciót tükrözik, hanem éppen az annak ellenhatásaként kialakult gyakorlatot.

A XVI–XVII. század fordulójára bebizonyosodott, hogy az *elocutioból* és *pronunciatioból* álló retorika nem pótolhatja a hagyományos, öt részes konstrukciót. A logika által tárgyalt *inventioból* és *dispositioból* a szónoklattan számára nélkülözhetetlen részek maradtak ki. A dichotóm felosztású retorika kibővítésére az angolok szolgáltattak példát, megteremtve a XVII. századi szinkretikus rendszerek alapját. Charles Butler a XVI. század végén még lényegében változatlanul adta közre a ramusi retorika két könyvét (Oxford, 1597). Az újabb kiadásokhoz azonban csatolta az *oratoria* két könyvét, teljessé téve velük a rendszert.<sup>41</sup> A korrekciós eljárás lényegét a Magyarországon is megjelent külföldi műveken is tanulmányozhatjuk, sőt, a hazai iskolák számára szerkesztett tankönyvek jelentős része ebben a szellemben készült.

A német szinkretikusok egyik legismertebb képviselője Cunradus Dietericus (Dieterich). Retorikai műveit, ahogyan ezt másoknál is megfigyelhetjük, két változatban írta meg: igényesebb megfogalmazásban, bővebben – és az egyszerűbb tanulhatóság kedvéért rövidebben, tömörebben. Mindkét forma két részből áll: *retorikából* és *oratoriából*.

A bővebb változat *Institutiones rhetoricae* (1613), illetve *Institutiones oratoriae* (1615) címmel jelent meg. Népszerűségükre jellemző, hogy még 1752-es kiadásukról is tudnak a bibliográfiák.<sup>42</sup> A terjedelmesebb megfogalmazásból a *retorikai* intécióknak ismerjük egy itthoni megjelenését (Löcse, 1657).<sup>43</sup> A kötetet bevezető 1628-as keltezésű ajánlásban Dietericus elmondja, hogy a retorikát olyan módszerrel írta meg,

<sup>40</sup> OSZK Duod. Lat. 41.

<sup>41</sup> ONG, 117–118, 132–135; HOWELL, 262–269.

<sup>42</sup> ONG, 125, 144; BARNER, 265.

<sup>43</sup> RMK II. 879.

amelyik a lehető legnagyobb mértékben követi Ramust. Felhívja az olvasók figyelmét, hogy ezen *retorikán* kívül kiadta az *oratoriára* vonatkozó tudnivalókat is, amelyet ugyancsak a rámisták jámbor szándékát tiszteletben tartva igyekezett összefoglalni.<sup>44</sup> A nem éppen vékonyka kötet (249 lap) a szerző ígéretének megfelelően valóban a ramusi retorika lényegét adja.

A rövidített változatot háromszor is kiadták Magyarországon (Szeben, 1648, 1671; Kassa, 1659).<sup>45</sup> Ez tartalmazza – bár az *RMK*-címléírásból ez nem derül ki – a *retorika* mellett az *oratoriát* is. A címlapon szereplő és a leírásban olvasható *Epitomes praeceptorum Rhetoricae* csak a kötet első részére vonatkozik. A második rész címét nehéz észrevenni, mert az az apró betűkkel telezsúfolt könyvecskében a lap közepére van beszorítva, de azért ott áll: *Epitomes praeceptorum Oratoriae*. A szinte csak címszavakkal jelzett anyagban is szerepelteti a szerző a legfontosabb dolgokat, amelyek Ramus retorikájából hiányoznak, ilyenek például a beszéd részei, a *genera causarum*, a *statusok* tana, a *genera dicendi*.

A Magyarországon megjelent világi retorikák közül a barokk-korban forgalomban lévő mindkét alaptípus együttes bemutatását hazai szerző művében találhatjuk, Andreas Graff tankönyvében. Mivel az ismert kézikönyvek közül ez az egyetlen, amelyik egyaránt ismerteti a *retorika*–*oratoria* kettősségen alapuló rendszert és a hagyományos öt részes felosztást, úgy vélem, megérdemli a kissé részletesebb ismertetést.

A könyv címe *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum*, Graff trencsényi rektorsága idején jelent meg Lőcsén, 1643-ban.<sup>46</sup> Míg a szerző ismert logikai és poétikai műve a tervezettnél csak bizonyos részeit tartalmazza, a *retorika* teljes: *elementali*, *systemate* és *gymnasio* szinten foglalja össze a fontosnak ítélt tudnivalókat.

Az *Elementale eloquentiae* című első részben adja a szerző a kettősségen alapuló ékeesszólástant. Leszögezi, hogy az *eloquentia* két részből áll, *retorikából* és *oratoriából*. A *retorika* a beszéd tetszetős megformálásának művészete (*ornate loquendi ratio*), *elocutióból* és *actióból* áll. Az *elocutiot* fontosabb (*primaria*) és kevésbé fontos (*secundaria*) részek alkotják. Elsődleges a *tropologia* és a *schematologia*. Az ezekről szóló fejezetekben Graff lényegében az *elocutio*-tan Ramus-féle feldolgozását reprodukálja. Ezt másodlagos dologként kiegészíti az *euphonologia* és a *rhythmologia* tanításaival. Itt a mondatok hangzásával kapcsolatos fogalmakat tárgyalja (pl. a *comma*, *colon*, *periodus* mibenlétét), illetve a szótagok szintjén megragadható szabályokat (*certa quantitas et dimensio syllabarum*). Az *elocutio* után természetesen nem marad el az *actio* tárgyalása.

Míg ebben a felfogásban a *retorika* a beszéd ékesítéséhez kapcsolódik, az *oratoria* a meggyőzés művészete (*facultas copiose dicendi ad persuadendum*). Két fő része az *inventio* és a *dispositio*. Ezekben a fejezetekben kerül előadásra mindaz, ami a Ramus-féle dialektikából kimaradt, de az ékeesszólás tanához hozzátartozik: legfontosabb a négy *genus*, az *oratoricus locusok* rendszere, illetve a beszéd részei.

Graff tankönyvének második része a *Systema eloquentiae*. Itt a vezérfonal az öt hagyományos egység egymásutánja, igaz, átfogóbb kategóriákba beillesztve. Az ékeesszólásról a szerző *in genere* és *in specie* értekezik. Az általánosságban elsajátítandó két fő rész a beszéd megalkotásáról (*formatio*), illetve előadásáról (*declamatio*) szól. Mint látható, a módszer a Ramus-féle dichotómiát követi. A mindig két újabb részre való osztás a továbbiakban is megmarad, de ez inkább a könnyebb áttekinthetőséget szolgálja, tartalmilag az öt rész hagyományos tudnivalói az érdekesek. A *formatio essentialis* és *accidentalis* elemekből áll. Az előbbieket *materiára* és *formára* tagozódnak:

<sup>44</sup> „... praecepta ... Rhetorica ad methodum Ramaeam maximam partem conformata praescripti. ... Rudimentis vero istis Rhetoricis, Oratorias Institutiones subieci, quibus orationis partes, variaeque causarum genera stolido Ramaeorum consilio ... tradidi.”

<sup>45</sup> *RMK* II. 695, 1288; 927.

<sup>46</sup> *RMK* II. 623.

természetesen az anyaghoz kapcsolódó rész az *inventio*, a *forma* pedig a *dispositio* tanát tartalmazza. Az *accidentalis* elem lényege az *elocutio*. A *formatio* tehát az *inventio*, *dispositio* és az *elocutio*; a *declamatio impressiora* és *actora* oszlik, amelyek – nem nehéz kitalálni – a *memoriával* és a *pronunciatioval* azonosak.

Eddig volt az *eloquentia in genere*, a *specialis* részben a *genera dicendū*ról és a beszédek fajtáiról esik szó. Ebből a fejezetből szerezhetünk tudomást Graffnak egy elveszett vagy lappangó művéről. A familiáris orációk egyik frott változata az *epistola*. A szerző ez alkalommal nem bocsátkozik a levélírás tudományát taglaló részletekbe, mert – mint írja – ezekről a dolgokról a Bártfán kiadott (?) *Epistolicájában* bővebben szolt, és azt is tervezi, hogy a témáról majd még többet fog írni. Nagyon úgy tűnik, mint ha a bártfai episztolográfia alatt Graff megjelent nyomtatott kiadást értene; hogy a részletesebb változatot megírta-e valaha, nem tudhatjuk.<sup>47</sup>

A *Studium eloquentiae* harmadik nagy egysége, a *Gymnasium eloquentiae* átfogó rendszert már nem ad, inkább módszertani útmutató. Némiképp emlékeztetve a rámisták kedvelt utilitárius függelékeire, arra vonatkozó tanácsokkal szolgál, hogy az elsajátított elméleti szabályokat hogyan lehet alkalmazni a gyakorlatban.

Az ismertetett rendszerek után a magyar iskolák számára kiadott egyéb tankönyvekről felépítésüket illetően nem sok újdonság mondható. A legtöbb kiadást Piscator és Buzinkai Mihály kompendiumai érték meg, mégpedig nemcsak a gyulafehérvári, illetve sárospataki diákok használatára. Mindketten a *retorika-oratoria* kettősségén alapuló, „kibővített” szinkretikus megoldást alkalmazták.

Piscator igen tömören foglalta össze diákjainak a *retorika* és az *oratoria* legfontosabb megtanulni valóit. Az előbbi 1635-ben jelent meg először Gyulafehérváron, *Rudimenta rhetoricae* címmel; tudunk még egy fehérvári, valamint egy váradi és két debreceni kiadásáról.<sup>48</sup>

A szerző Ramus retorikájából csak az *elocutiot* ismerteti. Az előszóban meg is okolja, miért hagyta el szándékosan az *actiot*. Úgy véli, hogy a diákokat túlzottan megterhelné, meg nem is tartozik szorosan a *retorika* művészetéhez. Amit meg kell tanulni a hallgatóság érzelmi megindításához, azt majd az *oratoriában* írja meg, ami egészen más, mint a *retorika*.<sup>49</sup>

A művecske két könyve így a *tropologia* és a *schematologia*. A tropusokat és a figurákat Ramus nyomán csoportosítja, lényegi eltérések nélkül.

A *Rudimenta oratoriae* első kiadása, amelyről tudunk, tíz évvel a *retorika* után jelent meg, 1645-ben. A retorika váradi és egyik debreceni edíciójával egyidőben ezt is újranyomták.<sup>50</sup> Piscator a megszokott módon itt a hagyományos öt részes felosztás szerint tárgyalja az ékesszólás művészetét. Előszavában el is mondja, hogy a *régi orátorok* széles körben elterjedt tanításait követi, amelyek nemcsak tiszteletet érdemelnek, hanem szerfelett hasznosak is.<sup>51</sup> A klasszikus alapokon álló szónoklattanban a szerző valamennyi fontos dologról szól, kivéve a tropusokról és a figurákról, mert azoknál saját másik tankönyvéhez utasíthatja a diákokat (*de quibus vide Rudimenta nostra Rhetoricae*).

<sup>47</sup> „De his (=epistulis) fusius Bartphae in Epistolica mea actum est. Plura nunc non addo... quia vita comite de his plura sum dicturus...” I 6r.

<sup>48</sup> RMK II. 500; 643, 719, 2032, 2149.

<sup>49</sup> „Doctrinam de Actione, quae Pronunciatione et Gestu corporis continetur, et alteram partem Rhetoricae hactenus constituit, tanquam ab ingenio puerorum et ab hac arte alienam consulto omisi. Quod si in ea doctrina ad movendum affectus auditoris aliquid est momenti, id in Oratoria arte, quam ab hac prorsus distinctam ac seclusam existimamus, tradendum fuerit.”

<sup>50</sup> RMK II. 658; 718, 2033.

<sup>51</sup> „In quibus (= in oratoriis) secutus sum vulgarem oratorum veterum institutionem, quae sua antiquitate venerabilis, non parum etiam utilitatis habet.”

Kritikatörténeti szempontból érdekesebb az a megjegyzés, amely Piscator kedvezőtlen erdélyi tapasztalataira utal. Az ékesszólás tanításának és tanulásának célravezető módszerei oly kevéssé jutottak el az iskolákba, hogy azt nem is érdemes hosszan ecsegtetni, inkább bánkódni kellene miatta...<sup>52</sup>

Buzinkai Mihály először saját tanítványai számára adta ki tankönyveit, az *Institutionum rhetoricarum libri duot* (1658) és az *Institutiones oratoriaet* (1659). Később mindkettőt többször is megjelentették Lőcsén is.<sup>53</sup>

A retorika két könyve természetesen Ramus két könyvének alapul, az *oratoria* majdnem a klasszikus szónoklattant. Buzinkai hívebben követi Ramus elgondolásait, mint Piscator. Míg a gyulafehérvári professzor az *actiot* nagyvonalúan áttette az öt részes szónoklattant megfelelő helyére, sárospataki kollegája jó két évtizeddel később még Ramus szellemében az *actiot* a retorika második könyveként tárgyalta. így viszont az *oratoriában* nemcsak az *elocutiot* intézhette el igen röviden, hanem a *memoria* és a *pronunciatio* is elfért egy lapon, mivel az utóbbiaknál elegendő volt visszautalni a retorikájára (*de quibus fuse praeceptum in Rhetoricis, consulantur ea, quae ibi annotata sunt*).

Szenczi Kertész Ábrahám gondozásában jelent meg Váradon 1656-ban egy szónoklattani kézikönyv: *Georgii Beckheri Elbigensis Orator extemporaneus, seu artis oratoriae Breviarium bipartitum*. Ez az a mű, amelynek egy része Soariusra megy vissza. Szenczi Kertész Ábrahám közvetlen mintája az 1651-es kiadás kellett, hogy legyen, mert a bibliográfiák szerint a műnek az az egyetlen olyan változata, amelyik Beckher névvel jelent meg. Beckher ugyanis nem a valódi szerző: „eloroztta” tanárának, a braunsbergi jezsuita kollégium rektorának, Michael Radaunak 1640 körül keletkezett szónoklattantát, és saját neve alatt adta ki. A következő, 1655-ös edíció és az ezt követők már a címükben is, némelyikük az előszóban is az olvasó tudtára adja, hogy egy Beckher által jogtalanul eltulajdonított munkát tart a kezében, ami valójában Radau műve.<sup>54</sup>

A váradi kiadvány, akárcsak a logikáknál ismertetett Szenczi-féle Ramus-Amesius összeállítás, jó példa az igényes szerkesztésű tankönyvekre. A címben is jelzett két rész a Beckher neve alatt közreadott szónoklattant két fő részére vonatkozik, a hagyományoshoz hasonló retorikára, illetve a közvetlen gyakorlati útmutatásokkal szolgáló példatárra. A kötethez episztolográfia is tartozik, külön belső címlappal.

A retorika első része a jelentős változásokon átment Soarius-anyag. Az *author* előszavában bejelenti, hogy nem a Cicero-féle felosztást követi: a *memoriáról* és a *pronunciatoról* nem szól, legfeljebb egészen röviden (*aut nihil, aut aliquid breviter*). Az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* tudnivalóit kérdés-felelet formában ismerteti a mintául szolgáló kiadás szerzője. Az *inventio* belül hosszasan értekezik az *acumen* fogalmáról – Soariusnál ilyesminek nyoma sincs. A *dispositio*ban a kiadvány a beszédnek öt fő részét tartja számon. Soarius négyet – és még lehetne sorolni az apróbb-nagyobb eltéréseket.

Anélkül, hogy részletekbe menően elmélyednénk a barokk retorika és poétika sajátosságaiban, az *Orator extemporaneus*sal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell az *acumen* kimerítő tárgyalásának jelentőségét. Nem véletlen, hogy az antikizáló Soariusnál ilyesmirel nincsen szó, ugyanis ez tipikus barokk jelenség.

Az ismertetett kiadvány meghatározása szerint akkor fejezzük ki magunkat *acute*, ha a beszéd alanya és állítmánya egy részről egymással megegyező tulajdonságokat

<sup>52</sup> „Ab hac docendi discendique ratione quam longe absint Scholae Transylvanicae, dolendum potius quam verbosae exaggerandum.”

<sup>53</sup> RMK II. 908; 1612; 1689; 2159. RMK II. 937; 1662; 2158.

<sup>54</sup> RMK II. 866. Lásd még a 33. jegyzetet, továbbá: SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. VI., Bruxelles – Paris, 1895. 1368–1370.

mutat, más részről pedig eltérőeket. Nem nehéz felfedezni a „két pólus közötti feszültség” esetét. A fogalom a különböző barokk poétikákban a latin *argutus* vagy a hasonló értelmű *acutus* származékaként jelenik meg. Legismertebb neve az *argutia*; esetünkben *acumen*, Tesauronál olaszul *acutezza*. Bán Imre fordításgyűjteményében is találunk példát hasonlóra. Tasso arról elmélkedik, hogy „a világ egységes, bárminő sok tarkaságot zár is ölébe, egy a formája és a lényege, egy a kötelék, amellyel – ellentétek összhangja gyanánt – részei összekapcsolódnak.” Ez a szemlélet Graciánál a következőképpen konkretizálódik: az *elme* lényege „két vagy három *egymástól távolosó ismeret pompás megegyeztetésében*, harmonikus viszonyításában áll...”<sup>55</sup>

Szenczi Kertész Ábrahám kiadványának nagy érdeme, hogy olyan elméleti fogalom leírását is tartalmazza, ami a kor jellemző sajátosságaihoz is kapcsolódik. A jezsuita eredetű kézikönyv protestáns felhasználása pedig újabb példa a retorika interkonfessionális jellegére.

Soarius művétől teljesen független a második rész, a példatár. Terjedelme (304 lap) az előző szabálygyűjteménynek jó kétszerese. Míg az előző rész *generaliter* szólt a szabályokról, ez *speciálisan* a gyakorlatra irányul (*circa Prazin is specie occupatur potissimum*): a szerző miután feltárta a forrásokat, most azt akarja megmutatni, hogyan terebélyesednek ezek folyókká (*volumus... post ostentos fontes, rivos etiam demonstrare*). A felosztás alapja a *genera dicendi*, ezúttal a hagyományos három (*demonstrativum, deliberativum, iudiciale*). A különböző fajtákhoz tartozó beszédek nyilvánvalóan a kortárs gyakorlati igényekhez kapcsolódnak. A gyűjtemény összeállításánál az lehetett a fő szempont, hogy egy retorikailag iskolázott embernek hivatása során milyen alkalmakkor milyen beszédeket kellett tartania. Kérdéses persze, hogy a német viszonyokra kidolgozott útmutatásokból mit lehetett a hazai körülmények között is alkalmazni – de bizonyára akadt ilyen is.

A kötet folytatása a *Justi Lipsii Epistolica institutio*, a mester egy 1587-es előadása – illetve annak ki tudja, hányadik újraírása – nyomán. Az *RMK* az episztolográfiát külön tételként kezeli, talán a belső címlapot önálló címlapként értelmezve. A lapszámozás folyamatossága azonban bizonyítja, hogy nem kolligátummal, hanem *egy* kiadvánnyal van dolgunk. Ezt támasztja alá az episztolográfia utáni, a kötet egészére vonatkozó mutató is. Miután ennek is vége, még mindig marad két és fél lap. Szenczi Kertész Ábrahám a szokásos fordulattal élve – „nehogy ezek a lapok üresen maradjanak” – csatol néhány olyan formulát, amellyel a levelet be lehet fejezni. Ezek XVII. századi angol példák, tehát vagy Szenczi saját gyűjtéséből, vagy egy friss angol episztolográfiából valók.

A magyar vonatkozású retorikák áttekintésénél nem hagyhatjuk említés nélkül Pécseli Király Imre művét, bár ez az 1630 és 1700 közötti időszak előtt keletkezett. Az *Isagoges rhetoricae libri duo* első kiadása 1612-ben jelent meg Oppenheimben, a másodiktól nem tudunk, a harmadik, az 1639-es nürnbergi esik a vizsgált korszakba.<sup>56</sup> A mű az evangélikus orthodoxia klasszicizáló, az öt részes retorikára épülő vonulatába illeszkedik. Kritikatörténeti jelentőséget annak a ténynek tulajdoníthatunk, hogy míg az első kiadás Pécseli leendő tanítványainak készült, a címlap szerint *in usum Scholae Komaromiensis* – addig a harmadik már *in usum Scholarum Hungariae*. Ennek megfelelően a szerző egyébként változatlan előszavának megszólítását is átfírták, itt már *Studiosis Hungariae* szól a bevezető.

<sup>55</sup> „... tunc acute loquimur, quando Praedicatum et Subjectum orationis ex una parte secum conveniunt, ex alia vero parte disconveniunt.” – Vö. BEETZ, Manfred, *Rhetorische Logik*. Tübingen, 1980. 210. Az idézett fordítások forrása: A barokk. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta és magyarázta BÁN Imre. Bp., 1962. 91, 116.

<sup>56</sup> *RMK* III. 1112, 1551. Részletesen ismerteti BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek*... 14–22.

Feltételezhetjük, hogy az ezt a kiadást szorgalmazó magyarok már nem a komáromi, hanem más, esetleg több hazai iskola számára nyomatták ki Pécseli munkáját. Itthoni használatra szánt könyvek külföldi kiadására nem nehéz analógiát találni. A logikáknál volt szó Martonfalvi György és Tolnai F. István latin munkáinak holland megjelenéséről, de Apáczai *Enciklopédiája* is Utrechtben látott napvilágot. Német földön Szenczi Molnár Albertnek öt magyar könyvét adták ki; Comenius *Orbis pictus*ának egy magyart is tartalmazó változata éppen Nürnbergben kétszer is megjelent. Sorolhatnánk a külföldön kiadott magyar bibliákat, és még igen sok más példát az RMK I. anyagából. A Pécseli-kiadások címzettjének alakulása mindenesetre tanulságosan érzékelteti a közösségi tudat változását.

Befejezve a retorika egészét összefoglalni igyekvő tankönyvek ismertetését, szólni kell a tárgyhoz tartozó másfajta kiadványokról is. Elméleti szabályokkal szolgáló kézikönyv kettő jelent meg Magyarországon, amelyek a beszéd- vagy írásművészet egy-egy részterületéhez kapcsolódnak.

Az *Elegantiarum regulae* összeállítója feltehetően erdélyi szász lehetett (Johannes Büchler), mert munkája „a szerző költségén” jelent meg Brassóban, 1671-ben.<sup>57</sup> Kellett lennie egy előbbi kiadásnak is, mert a címlap tanúsága szerint művét az „author” korábban bővebben és rendezetlenebbül adta közre, most viszont tömörítve, a szabályokat ABC-rendbe sorolva nyomtatja ki.

A művecske az előadásmód tökéletesítését célozza. Betűrendben sorol fel 136 grammatikai fogalmat, részint konkrét szavakat (pl. *is, ea, id*), részint fogalmakat (pl. *nominis propria in plurali numero*). Mindegyikről elmondja, milyen körülmények között, hogyan válhat a stílus díszére. Az elmondottakat példával világítja meg.

Igényesebbnek és a maga műfajában teljesebbnek tűnik a *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* című mű. Szerzőjét fel sem tüntetik, Nagyszombatban jelent meg 1699-ben.<sup>58</sup> Előszavában egy kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó megjegyzést találhatunk. Az olvasóhoz címzett bevezetőnek aláírója nincs; az kiderül, hogy írója nem lehet azonos a traktátus szerzőjével. Arról esik szó, hogy a munkának nemcsak a humaniorákkal birkózó tanulók vehetik hasznát, hanem mindazok, akiknek emelkedettebb módon kell megnyilvánulniuk, vagy ilyesmire készülnek.<sup>59</sup> Jó lenne, ha ez nem pusztán tartalmatlan szóvirág volna, hanem azt jelentené, hogy az iskolai tanulmányokon túlmenően is megvolt az igény a közélet szereplői részéről valami segédeszközre, ami hatásosabbá teheti fellépésüket. Ennél jobb már csak az volna, ha az előszó esetleg nem a mintául vett külföldi kiadásból származna, hanem a magyar kiadótól, így a hazai viszonyokra lehetne alkalmazni a mondottakat.

A munka igen szabatosan tárgyalja végig a *chriával* kapcsolatos ismereteket. Először meghatározza, mi legyen az: valakinek a szavait, tetteit vagy mindkettőt elbeszélő rövid megemlékezés. Fajtáit két szempont szerint három-háromféleképpen lehet csoportosítani (*verbalis, activa, mixta*; illetve *exornativa, deliberativa, judicialis*). A további fejezetek a *chria* nyolc része szerint haladva veszik sorra, mi az, amit mindegyikről tudni kell. A szerző igényességét mutatja, hogy utolsó részként csatolja azokat a figurákat, amelyekkel a stílust és a megfogalmazást még érdekesebb lehet tenni, de amelyeket a retorika nem elég szembevetően említ meg.<sup>60</sup> A szerző Emmanuele Tesa-

<sup>57</sup> RMK II. 1267.

<sup>58</sup> RMK II. 1977.

<sup>59</sup> „Habebunt ex hoc non tantum Humaniorum literarum studiosi, quod suis commodis, suaeque gloriae studeant, sed omnes ii, qui sublimia suggestu vel actu scandunt, vel secuturis temporibus conscendent.”

<sup>60</sup> „Lector benevole, ut proniorum in tua comoda animum adverteres; subjungimus pro majore styli et elocutionis ornatu figuras, quarum in Rhetorica non adeo obvia est notitia...”

uro művéből (1655) vesz egy idézetet (*Brevi in urna conduntur cineres magni Alexandri*), és nem kevesebb, mint 77 módját mutatja be annak, hogyan lehet ezt a gondolatot különböző figurákkal művészi módon kifejezni.

A retorikai képzést elősegítő segédeszközök közül két, külföldön századokon át közkedvelt munka Magyarországon is megjelent a vizsgált időszakban: Castello beszédgyűjteménye és Schonaeus szindarabjai. Ismertetésüktől a terjedelmi korlátok miatt most eltekintek; ugyanebből az okból nem szólok a tanítást segítő hazai eredetű iskolai mintabeszédekről sem.

A retorikaoktatáshoz kapcsolódó kiadványok sorában meg lehet említeni még a meghívókat. Egy olyat találtam, ami számot tarthatna érdeklődésünkre, ha komolyan lehetne venni, ami benne áll.

Az eperjesi *Gymnasium Illustre* professzora, Jacobus Röser Löcsén nyomtatott néhány lapos meghívót a retorikai osztály nyilvános vizsgájára 1669-ben.<sup>61</sup> A hangzatos fordulatok nemcsak azokat invitálják a jeles eseményre, akiknek hivatalból ott illik lenniük (*Generosos Dominos Inspectores*), hanem a tudományok minden pártfogóját és támogatóját, akik szívükön viselik a humaniorákat (*Omnes litterarum Patronos et Fautores, quibus Humaniora curae cordique sunt*). Röser ígéri, hogy a tárgyalandó téma épületessége mellett – ami egyébként a különböző államformák összehasonlítása – ki-kí arról is meggyőződhet, milyen kiváló előmenetelről tesz tanúbizonyságot a tanulói ifjúság az ékesszólás tudományában (*juventus... in oratoria profectuum Specimen quoddam exhibet*).

Röser németországi születésű, wittenbergi katedrájáról hívták 1668-ban Eperjesre professzornak. Ismét felmerül a kérdés, hogy a külföldön megszokott – lehet, hogy nem is túlságosan komolyan vett – fordulatoknak volt-e valami közük a magyarországi valós helyzethez. Az idézeteket szó szerint értelmezve ugyanis azt kellene hinnünk, hogy Eperjesen létezett egy olyan művelt réteg, amely számára esemény volt a gimnázium osztályvizsgálója; siettek megragadni minden olyan lehetőséget, amikor szépművelő ifjak retorikailag tökéletes szónoklataiban gyönyörködhetnek. Végül is nincs okunk kételkedni a szituáció valóságában. A barokk retorikai képzésben a nyilvánosság előtt megrendezett vizsga ugyanolyan deklamációs gyakorlat volt, mint az iskoladrámák előadása – közönség híján nem lett volna értelme a szereplésnek. Ha a hozzátartozókon kívül mások is elmentek a nevezetes alkalomra, máris gyanakodhatunk az értő közönség megjelenésére.

### III.

Az ismertetett kézikönyvek áttekintéséből kitűnik, hogy – akárcsak a logikák esetében, azokkal szoros összefüggésben – a magyarországi retorikai képzés is beilleszkedik a század Európájának oktatási rendszerébe. A legfontosabb felekezetek és irányzatok legnépszerűbb külföldi tankönyvei nálunk is megjelentek: a katolikus Soarius, a protestáns Vossius vagy Dietericus. Kiadtak nálunk is közkedvelt külföldi segédeszközöket, Castellionak és Schonaeusnak a korabeli művelt világ minden táján forgatott gyűjteményeit.

Jelen volt az oktatásban a barokk retorikák két alaptípusa: a klasszikus öt részes felosztást követő (Soarius, Vossius) éppúgy, mint a ráizmust kiegészítő szinkretikusoknak a *retorika-oratoria* kettősségén alapuló szónoklattani rendszere. A szerzők és a kiadások számát tekintve az utóbbi volt az elterjedtebb; Graff párhuzamosan mindkettőt feldolgozta.

A katolikus iskolákban Soariust változtatás nélkül használták, abban a formá-

<sup>61</sup> RMK II. 2684.

ban, ahogy a világon mindenütt. A protestánsok az itthoni igényeknek megfelelően általában vagy egyszerűsítették a külföldről eredő kézikönyveket, ahogy a Vossius-át-dolgozások mutatják, vagy eleve a legkönnyebben tanulható változatokat vették át (Dietericus). Hogy az anyag kiválasztásánál, illetve összeállításánál a nyugat-európai színvonalhoz képest némelykor engedményeket kellett tenni, arra a legközvetlenebbül Piscator idézett előszavából következtethetünk.

Mindazonáltal protestáns körökben is akadtak magasabb igényeket kielégítő összefoglalók, méghozzá hazai szerkesztésben. Ilyenek Buzinkai Mihály retorikái, de Graff rendszere ugyancsak elismerendő teljesítmény.

A protestáns kiadású kézikönyvek némelyike igyekszik a gyakorlati igényeknek is eleget tenni, amikor a különböző társadalmi eseményekhez alkalmazható példákat nyújt (Buzinkai, *Orator extemporaneus*). Találhatunk olyan utalásokat, melyek szerint a kézikönyvek szerzői feltételezték, hogy műveiket nemcsak az iskolai anyag elsajátításához használják, hanem a mindennapi életben adódó szóbeli feladatok megoldásához is (*Tractatus Chriae*). Felderengenek a művészi orációk iránt fogékony, műértő városi értelmiség körvonalai (Röser).

Ezek a vonások különösen tanulságosak, hiszen ezek jelzik azt a folyamatot, amelynek során „az egyházak kezelésében” lévő irodalomelmélet átszivárog a „civil társadalomba”. A kiemelt utalásokból kiderül, hogy az egyházi iskolákban oktatott retorika nemcsak a papi pályát választók felkészülését alapozta meg, hanem az elsajátítható ismereteket a polgári életben is hasznosították.

A korszak hazai logikai és retorikai irodalmának kritikátörténeti tanulságait összehasonlítva feltűnik egy lényeges különbség. A logikánál jónéhány jel utal arra, hogy az itthoni kiadások tudatosan megkísérelték a tudományágat a magyar kulturális felemelkedés szolgálatába állítani: a nemzet érdekeinek hangoztatásától egészen a magyar terminológiáig, sőt, a folyamatos magyar szövegig. A retorikai irodalomban is találkozhattunk a nemzettudat határozott meglétének a jeleivel (Szenczi Kertész Ábrahám), illetve a közösségi tudat olyan irányú változásával, hogy egyes városok helyett a szerzők már az egész nemzetet tartják szem előtt (a nürnbergi Pécseli-kiadás). Az iskolai szónoklattani művekben azonban a magyar nyelv nem jelenik meg.

A logika, mint a *gondolkodás* tudománya, végül is nem kötődik egy bizonyos nyelvhez. A retorika viszont, mint az *ékeesszólás* művészete, elválaszthatatlan a beszéd vagy az írás anyagától, a *nyelvtől*. És ez a nyelv a vizsgált időszakban a latin volt. Történetek ugyan kísérletek a különböző nemzeti nyelvű retorikák létrehozására: Ramust például franciára (1555), angolra (1588) és hollandra (1705) fordították, de ezeken a nyelvterületeken is a legelterjedtebb a latin retorika maradt.<sup>62</sup> Apáczai tervezett egy magyar nyelvű retorikát az *Enciklopédiába*, de végül nem készítette el.<sup>63</sup>

A barokk nyelv- és stíluseszménye, akárcsak a reneszánsz humanizmusé, az *aurea latinitas*. A XVII. században az iskolai oktatás egész Európában a latin stílus tökéletesítését szolgálta. Németországban például az anyanyelvet legfeljebb segédeszközként volt szabad használni a latin ékeesszólás elsajátításához. Christian Weise munkája, a *Deutsche Oratorie* a század végén látott napvilágot; a felvilágosodás szellemét tükröző német szónoklattani kézikönyvek (Fabricius, Hallbauer, Gottsched) csak a XVIII. század elején kezdtek terjedni. A latin képzés határozta meg a nemzeti nyelvű irodalmat is. Az első mű a német irodalomban, amiről úgy tartják, hogy már teljesen független az iskolai oratoriától – Klopstock *Messiásának* első éneke – a XVIII. század

<sup>62</sup> ONG, 95, 111–112, 143.

<sup>63</sup> BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek*..., 6–7.

közepén jelent meg.<sup>64</sup>

A hazai helyzetet igen találóan érzékelteti Bán Imre, amikor sokat hivatkozott könyvecskéjében Bethlen Miklós *Önéletírásából* idéz. Bethlen magyarul fogalmazta meg munkáját, jóllehet – mint írja – „... könnyebb és alkalmasabb lött volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul... hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel.” Az újabb kutatás hangsúlyozza azt az összefüggést, ami régi irodalmunk magyar nyelvű alkotásai és a korabeli latin retorikák, poétikák között nemcsak feltételezhető, hanem ki is mutatható.<sup>65</sup>

A „deák nyelv excoláltatását” végző „sok nagy elmék” Cicero és Quintilianus óta lényeges újdonságot nem hoztak. Így talán nem kell restellkednünk, amiért 1630 és 1700 közötti retorikai irodalmunkban semmi olyasmit nem találhatunk, ami felülmúlná a kor európai átlagát. Szempontunkból az lenne igazán érdekes, hogy a latin retorikai elméletet íróink hogyan alkalmazták magyar műveikben, illetve hogyan működött az a mechanizmus, amelyik a magyar alkotások létrejöttét szabályozta, netalán létezett-e ennek valamiféle teoretikus megfogalmazása.

Végül is a negatív eredmény is eredmény. Korabeli logikai és retorikai irodalmunk áttekintése után legalább valamelyes biztonsággal állítható, hogy a kor magyar irodalomelméletét az antikvitásra visszamenő, humanista-barokk iskolai tankönyvek és a kapcsolódó segédeszközök nem tartalmazzák.

Külön érdemes foglalkozni a retorikai elméletnek két olyan alkalmazott területével, amelyek az egyházi iskolák diákjain kívül szélesebb rétegeket érintettek. Mint láthatuk, a vizsgált időszakban két retorikai kézikönyvben is megjelenik – Graffnál csak az említés szintjén, az *Orator extemporaneus*ban ténylegesen – a levélírás mestersége, az *ars epistolandi*. Ez a retorikának a közvetlenül is sokak számára hasznosítható alkalmazása, hiszen a levélírás tudományára a korban már nem keveseknek volt szükségük. Az elmélet popularizálódásának ez az alsóbb szintje, ami részletesebben vizsgálandó.

A felsőbb szintet jelenti az egyházi beszéd megszerkesztésének művészete, az *ars concionandi*. Ez közvetlenül ugyan csak a papi réteg számára készült, de mivel prédikációt igen sokan hallgattak – némelyek olvastak is –, közvetve igen széles körben befolyásolta a tudatosan szerkesztett beszédek, írásművek alakulását. Már csak ezért is beható tanulmányozásra érdemes a magyar *ars concionandi* – de kiemelkedő kritikátörténeti jelentőségét az a tény adja, hogy ezen a területen született meg, éppen a vizsgált időszakban, a magyar retorika. Szükségtelen részletezni, hogy a korban miért tartották fontosnak – mind a katolikusok, mind protestánsok –, hogy prédikációikat a nép anyanyelvén hallgathassa. Voltaképpen törvényszerű, hogy a meggyőzésre, megindításra törekvő beszédek hatását biztosítani kívánó szabályrendszert a magyar prédikációkra is ki kellett dolgozni – ennek részletes bemutatása is a XVII. századi kritikátörténeti kutatások feladatai közé tartozik.

<sup>64</sup> BARNER, 280, 319–320.

<sup>65</sup> BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek*..., 22; KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa*. It, 1983. 545–591.

## FÜGGELÉK

A következő táblázatban az 1630–1700 közötti, Magyarországon megjelent magyar és külföldi, valamint a külföldön kiadott, a logika és a retorika egészét áttekintő munkákat sorolom fel – legnagyobbbrészt a publikált könyvészeti adatokra támaszkodva. Zárójelbe teszem azokat az edíciókat, amelyek a budapesti nagykönyvtárakban sem eredetiben, sem másolatban nem érhetők el. Az adott intervallumban megjelent művek korábbi, illetve későbbi kiadásait a sor elején és végén feltüntetem.

### Logika

|               |                                 |               |       |
|---------------|---------------------------------|---------------|-------|
| Titelmann     | Compendium dialecticae          | Kolozsvár     | 1580  |
| Bisterfeld    | Elementa logica                 | Gyulafehérvár | 1635  |
| (Titelmann)   | Compendium dialecticae          | Kolozsvár     | 1640) |
| Mautner       | Tabellae logicae                | Lőcse         | 1640  |
| Bisterfeld    | Elementa logica                 | Gyulafehérvár | 1641  |
| Graff         | Lumen logicum lucidum           | Trencsény     | 1643  |
| Bisterfeld    | Elementa logica                 | Gyulafehérvár | 1645  |
| Bartholinus   | Logicae peripateticae praecepta | Szeben        | 1648  |
| Bisterfeld    | Elementa logica                 | Várad         | 1649  |
| Ramus         | Dialecticae libri duo           |               |       |
| Amesius       | Demonstratio logicae verae      |               |       |
|               | Theses logicae                  | Várad         | 1653  |
| Apáczai       | Magyar Logikácska               | Gyulafehérvár | 1654  |
| Apáczai       | Magyar Enciklopédia             | Utrecht       | 1655  |
| Albrich       | Synopsis logicae                | Brassó        | 1655  |
| (Martonfalvi) | P. Rami dialecticae libri duo   | Utrecht       | 1658) |
| Buzinkai      | Institutiones dialecticae       | Sárospatak    | 1659  |
| Scharf        | Manuale logicum                 | Lőcse         | 1660  |
| Buzinkai      | Compendium logicum              | Sárospatak    | 1661  |
| Martonfalvi   | P. Rami dialecticae libri duo   | Debrecen      | 1664  |
| Martonfalvi   | Examen logicum                  | Debrecen      | 1664  |
| Hutter        | Tyrocinium logicum              | Szeben        | 1666  |
| (Buzinkai)    | Compendium logicum              | Sárospatak    | 1666) |
| Buzinkai      | Compendium logicum              | Sárospatak    | 1668  |
| Schwarz       | Breviarium logicum              | Bártfa        | 1670  |
| (Ladiver)     | Summulae logicae                | Zsolna        | 1671) |
| Marci         | Tirocinium logicum              | Lőcse         | 1672  |
| Buzinkai      | Compendium logicum              | Kassa         | 1672  |
| Tolnai F. I.  | Demonstratio logicae verae      | Kolozsvár     | 1680  |
| Régeni        | Specimen logicae Cartesianae    | Lipcsé        | 1689  |
| Cattaneus     | Logicae summulae                | Nagyszombat   | 1693  |
| Clauberg      | Logica contracta                | Kolozsvár     | 1694  |
| Ramus         | Dialecticae libri duo           | Debrecen      | 1695  |
| Clauberg      | Logica contracta                | Kolozsvár     | 1700  |
|               |                                 |               |       |
| Buzinkai      | Compendium logicum              | Lőcse         | 1702  |
| Ramus         | Dialecticae libri duo           | Debrecen      | 1704  |
| Clauberg      | Logica contracta                | Kolozsvár     | 1721  |

## Retorika

|            |                                 |                      |           |
|------------|---------------------------------|----------------------|-----------|
| Pécseli    | Isagoges rhetoricae             | Oppenheim            | 1612      |
| Piscator   | Rudimenta rhetoricae            | Gyulafehérvár        | 1635      |
| Pécseli    | Isagoges rhetoricae             | Nürnberg             | 1639      |
| Graff      | Studium eloquentiae             | Lőcse                | 1643      |
| Piscator   | Rudimenta rhetoricae            | Gyulafehérvár        | 1644      |
| Piscator   | Rudimenta oratoriae             | Gyulafehérvár        | 1645      |
| Dietericus | Epitome praeceptorum rhetoricae |                      |           |
|            | Epitome praeceptorum oratoriae  | Szeben               | 1648      |
| Piscator   | Rudimenta rhetoricae            | Várad                | 1649      |
| Piscator   | Rudimenta oratoriae             | Várad                | 1649      |
| Beckher    | Orator extemporaneus            | Várad                | 1656      |
| Dietericus | Institutiones rhetoricae        | Lőcse                | 1657      |
| Buzinkai   | Institutionum rhetoricarum...   | Sárospatak           | 1658      |
| Buzinkai   | Institutiones oratoriae         | Sárospatak           | 1659      |
| Dietericus | Epitome praeceptorum rhetoricae |                      |           |
|            | Epitome praeceptorum oratoriae  | Kassa                | 1659      |
| Piscator   | Rudimenta rhetoricae            | Debrecen             | 1662-1675 |
| Piscator   | Rudimenta oratoriae             | Debrecen             | 1662-1675 |
| Schwarz    | Rudimenta rhetoricae            | Bártfa               | 1669      |
| (Soarius)  | De arte rhetorica               | Nagyszombat          | 1670)     |
| Dietericus | Epitome praeceptorum rhetoricae |                      |           |
|            | Epitome praeceptorum oratoriae  | Szeben               | 1671      |
| Soarius    | Praecepta rhetoricae            |                      |           |
|            | Tabulae rhetoricae              | Lőcse                | 1675      |
| Buzinkai   | Institutionum rhetoricarum...   | Lőcse                | 1687      |
| Buzinkai   | Institutiones oratoriae         | Lőcse                | 1690      |
| Buzinkai   | Institutionum rhetoricarum...   | Lőcse                | 1691      |
| Vossius    | Rhetorica contracta             | Kolozsvár            | 1696      |
| Soarius    | De arte rhetorica               | több helyen többször |           |
| Piscator   | Rudimenta rhetoricae            | Debrecen             | 1703      |
| Buzinkai   | Institutionum rhetoricarum...   | Lőcse                | 1703      |
| Buzinkai   | Institutiones oratoriae         | Lőcse                | 1703      |
| Vossius    | Rudimenta rhetoricae            | Kolozsvár            | 1729      |

István Bartók

## LES ENSEIGNEMENTS HISTORIO-CRITIQUES DE NOTRE LITTÉRATURE RHÉTORIQUE ET LOGIQUE DU XVII<sup>e</sup> SIÈCLE

L'étude présente examine les manuels hongrois de rhétorique et de logique, parus entre 1630 et 1700. Il revise les ouvrages des auteurs étrangers imprimés en Hongrie aussi bien que les manuels scolaires des auteurs hongrois publiés en Hongrie ou en étranger. On peut constater que toutes les tendances de l'époque avaient exercés leur influence, l'aristotélisme catholique, la scolastique protestante, le ramisme et le carthésianisme. Un

effet extrêmement fort ont eu les tendances syncrétiques allemandes, anglaises et hollandaises du premier moitié du siècle, qui essayaient à accorder la logique et la rhétorique de Ramus avec d'autres orientations.

Les manuels scolaires examinés peuvent être caractérisés avant tout de leur opportunité, le principe de la compréhension facile est primaire aussi bien dans les ouvrages hongrois que dans les adaptations étrangères. En même temps, sont parus de recensements de très haut niveau, qui dépassent largement les exigences de l'enseignement secondaire. Parmi ceux, il faut mentionner les ouvrages logiques de György Martonfalvi et de Mihály Buzinkai, ou encore la rhétorique de Andreas Graff.

Les manuels rhétoriques font voir également une expansion de la discipline en dehors de l'enseignement, vers la fin du siècle plusieurs signes témoignent leur utilisation dans la vie civile.